

ядро современной научно-исследовательской программы. Обоснована перспектива формирования междисциплинарной научно-исследовательской программы человеческого капитала.

Ключевые слова: человеческий капитал, научно-исследовательская программа, ядро и защитный пояс научно-исследовательской программы, научная новация, научная революция.

SCIENTIFIC RESEARCH PROGRAMME OF THE HUMAN CAPITAL: FORMATION AND STRUCTURE

Nosik O. M.

The main stages of formation of the research programme human capital and its prospects on the basis of historical method and the theory of development of science are disclosed. The formation of the concept of human capital is a scientific innovation, which constitutes the core of modern scientific research program is proved. The perspective of development of interdisciplinary research programme human capital is justified.

Key words: human capital, research program, the core and the protective zone of the research programme, scientific innovation, scientific revolution.

УДК 330.1:331

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В ТРАНСФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ

*Л. М. Яворська, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Досліджено сутність категорії «людський капітал», її місце в системі понять та категорій суспільного розвитку, проаналізовано основні методи його оцінки з точки зору можливості застосування при аналізі розвитку та ефективності використання людського капіталу в Україні. Розкрито особливості вияву людського капіталу в трансформаційній економіці та проаналізовано передумови, що заважають повноцінно формувати людський капітал перехідного суспільства.

Ключові слова: людський капітал, людські ресурси, критерії оцінювання, концепція розвитку, людський фактор.

Постановка проблеми. Роль людського фактора в економіці завжди була велика й тому привертала до себе увагу представників різних напрямів економічної науки. Однак сучасний етап розвитку світового господарства характеризується перетворенням людини на провідний чинник і джерело економічного росту й розвитку, а також переходом до визнання благополуччя й розвитку людської особистості як основної мети соціально-економічної еволюції. Теорія людського капіталу цілісно підійшла до проблем оцінки ролі людини щодо забезпечення економічного росту і викликала як потік бурхливої критики, так і захопленої підтримки з боку представників гуманітарних наук.

Концепція людського капіталу, яка відкрито визнає активну й провідну роль людини в господарському процесі, а також підкреслює значення знань, досвіду, здібностей, мотивації та інших характеристик особистості для економічного розвитку, набула в останні роки нового імпульсу розвитку.

Постіндустріальна економіка як широке розроблення і використання інформаційно-інтелектуальних технологій, впровадження новітніх форм організації виробництва й управління є головною умовою перебудови української економіки, її випереджального розвитку та підвищення на цій основі культурно-технічного, науково-технологічного рівнів людського потенціалу країни, який стає головним чинником розвитку, метою і критерієм суспільного прогресу.

Теорія розвитку людського капіталу, яка набула поширення у глобальному масштабі наприкінці ХХ ст., виходить з визнання неможливості звести суспільний прогрес до зростання грошового доходу чи примноження матеріального багатства і ґрунтується на такому принципі: економіка існує для розвитку людей, а не навпаки. Суспільний прогрес є неможливим за жодних темпів економічного зростання, якщо не реалізовані важливі для людини можливості, серед яких головні:

– прожити довге і здорове життя; здобувати, розширювати й оновлювати знання;

– мати доступ до засобів існування, що забезпечує гідний рівень життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На пострадянському просторі проблеми людського капіталу вивчаються науковцями в межах таких основних напрямів: подальшого поглиблення методології дослідження людського капіталу (В. Близнюк, В. Геєць, А. Гриценко, А. Добринін, С. Дятлов, Г. Задорожний, Р. Капелюшніков, М. Критський, В. Марцинкевич, В. Мочерний, В. Тарасевич, О. Циренова, В. Щетинін та ін.); відтворення робочої сили та інвестицій у людський розвиток (В. Басів, Д. Богиня, Ю. Васильчук, В. Гойло, О. Гришнова, І. Каленюк, М. Кім, С. Курганський, Е. Лібанова, В. Мандибура, О. Марченко, Л. Харкянен та ін.); нові тенденції світового розвитку,

значущість духовності для господарського розвитку (О. Вебер, А. Вижлецев, Г. Дмитренко, В. Іноземцев, В. Медведєв, Г. Пуляєв, С. Тютюннікова, Ю. Шишков, В. Чухно та ін.).

На сьогодні вже сформовано певну характеристику теорії людського капіталу, що визнає людину як об'єкт капітальних вкладень, які приносять особисту й суспільну, поточну й довгострокову вигоди, ведуть до росту матеріального й нематеріального багатства особистості, родини, фірми, суспільства, що дає можливість говорити саме про «людський капітал».

Однак існує ряд чинників, що зумовлюють гостру необхідність подальшого розвитку теорії людського капіталу, особливо у країнах із трансформаційною економікою.

Формулювання цілей. Метою статті є уточнення змісту людського капіталу, обґрунтування основних напрямів його розвитку та використання в країнах із перехідною економікою; розкриття особливостей вияву людського капіталу в трансформаційній економіці та виділення передумов, що заважають повноцінно формувати людський капітал перехідного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Людський потенціал (ЛП) відображає минуле, тобто є сукупністю властивостей, накопичених людською економічною системою у процесі її становлення, та зумовлює її можливості щодо функціонування і розвитку.

Проте поняття «потенціал» і «ресурси» не варто протиставляти, бо потенціал є узагальненою характеристикою ресурсів відповідно до місця і часу. ЛП може характеризувати сучасне з практичного погляду використання наявних економічних можливостей, що дає змогу розмежувати реалізований і нереалізований потенціал.

Людський потенціал і людські ресурси варто розрізняти з погляду залучення в економіку. Людські ресурси — це «присвоєні» потенціали людей (соціально-демографічні, освітньо-професійні, інтелектуальні, духовно-інформаційні, інноваційні, креативні, культурні, мотиваційні тощо), які стали реальною власністю. Людський потенціал — здібності людини взагалі, які не залежать від їх використання у матеріальному чи нематеріальному виробництві. Очевидно, що ЛП є за величиною більшим, ніж людські ресурси, тому помилково ототожнювати людські ресурси і людський потенціал [1, с. 31], бо людський потенціал — це можливості, надані людськими ресурсами у певний час і у майбутньому, які можуть бути використані чи не використані для досягнення певної мети.

Концепції людського розвитку та людського капіталу також мають багато спільного, але вони не тотожні. Якщо у концепції людського капіталу інвестиції в людину є передусім засобом збільшення продуктивності праці і до-

ходу, чим і визначається їх економічна ефективність, то у концепції людського розвитку високоосвічена, розвинена, благополучна людина — це мета.

Тобто людський потенціал є не засобом досягнення добробуту людей, а обов'язковим компонентом їх добробуту.

Докорінна відмінність індустріальної та постіндустріальної стадій цивілізаційного поступу потребує не тільки використання, але й забезпечення взаємодії індустріальних та постіндустріальних процесів.

Отже, людський капітал є за структурою одним із елементів людського потенціалу, який реалізується в ринковій економіці (у широкому розумінні). Це запас знань, здібностей і мотивацій, що є у кожного, які становлять капітал, бо формування їх потребує виділення коштів із поточного споживання, які багаторазово буде компенсовано потоком доходів у майбутньому (у вузькому розумінні). Людський капітал як складова ЛП трансформаційного суспільства засвідчує перехід української економіки до ринкової економіки.

Вичерпність матеріальних чинників виробництва як джерела економічного зростання української економіки зумовлює її перехід до інноваційної стратегії розвитку. Це передбачає модернізацію виробничого базису країни на основі інформаційно-комунікаційних технологій, тобто розвиток інформаційної (постіндустріальної) економіки.

Людина, з одного боку, є не тільки і не стільки споживачем економічних ресурсів, скільки їх активним творцем. Вона не тільки відтворює себе завдяки навколишньому світу, а й творить довкілля у доступних межах і формах, тобто ноосферу, власний простір. З другого — подолання ресурсних обмежень пов'язане з поступовою космізацією виробництва, усієї господарської діяльності.

Інформація як базовий системоутворювальний чинник надає принципово нові можливості, пов'язані з характером виробництва (модульність, багатофункціональність, мініатюризація та ін.), особливостями праці (зокрема, віртуалізація процесів, підвищення креативності), специфікою соціальних відносин (формування мережесистем, глобалізація та ін.). Особливо актуальною є проблема цілеспрямованої трансформації українського суспільства, акцентує Л. Мельник, бо волею долі воно змушене буде за лічені роки подолати значну дистанцію — одну епоху [2].

В останні роки на урядовому рівні представниками провідних економічних шкіл України формується система теоретико-методологічних візій адаптації концептуальних парадигм економіки знань до умов побудови інноваційної моделі національної економіки. В українських програмних документах серед пріоритетів економічного розвитку задекларовано побудову конкурентоспроможної, заснованої на знаннях економіки. Зокрема, про це йдеться в Стратегії економічного та соціального розвитку України на 2004–2015 рр. «Шляхом

європейської інтеграції», в Універсалі національної єдності та в інших документах [3]. На державному рівні усвідомлено необхідність побудови національної інноваційної системи — нового виміру економічних, соціальних відносин, які базуються на пріоритетному розвитку наукових знань, технологій та їх оперативному використанні.

Сьогодні (і це доведено успішним економічним розвитком ряду країн світу) переваги в конкурентній боротьбі вже не визначаються ні розмірами країни, ні багатими природними ресурсами, ні міццю фінансового капіталу. Тепер усе вирішують рівень освіти, обсяги накопичених суспільством знань, темпи та можливості їх практичного застосування, тобто ефективного суспільного використання накопиченого науково-освітнього потенціалу.

Керівник європейського підрозділу всесвітньо відомої корпорації Дженерал електрик, віце-президент корпорації Клауді Сантьяго в одному з інтерв'ю зазначив, що люди — це єдина конкурентна перевага, що мають сьогодні компанії. Протягом багатьох років такою конкурентною перевагою було володіння технологіями. Це до деякої міри правильно і зараз. Але технології сьогодні можуть дуже швидко копіюватися конкурентами. Тому, щоб бути завжди на півкроку попереду, треба постійно пропонувати щось нове. Подібний темп розвитку можна зберігати тільки за рахунок високоякісного людського капіталу. І це справедливо для будь-якого бізнесу [4, с. 30].

У структурі національного багатства розвинутих країн, що демонструють сталі темпи прогресу економіки, частка людського капіталу помітно більша, ніж, наприклад, в Україні. А з огляду на те, що після 2000 р. в українській економіці намітилася тенденція до скорочення цієї частки, дана проблема набуває особливої актуальності.

Щоб створити моделі економічного зростання з людським капіталом як впливовим фактором, необхідно відповісти на теоретичні запитання, що мають прикладне значення:

- як правильно оцінити обсяг людського капіталу;
- як здійснюється і в чому виявляється його накопичення;
- якими є структурні елементи (складові) людського капіталу;
- як впливає ресурс «людський капітал» на продукт (випуск)?

Зрозуміло, що відповіді на сформульовані запитання визначатимуться тим, яку оцінку отримає внесок людського капіталу в економічне зростання. Сучасна наука дає приклади різних відповідей саме завдяки створенню різних моделей економічного зростання. Їх аналіз може сприяти створенню прийнятної інструментарію оцінки та розвитку людського капіталу в умовах конкретної країни [5, с. 20].

Багато вчених-економістів в різний час пропонували для цього використовувати різноманітні методи й інструменти, серед яких переважали поточні

показники оцінки. Ці підходи знайшли своє вираження в існуванні таких понять, як цінність людини, вартість праці, вартість і ціна товару «робоча сила», вартість послуг праці, вартість людського капіталу, ціна послуг людського капіталу, вартість освітнього фонду, вартість життя та ін. У рамках сучасної теорії людського капіталу виникає необхідність визначення критеріїв виміру та оцінки не тільки обсягу вкладень у людський капітал, але й обсягу акумульованого індивідуумом людського капіталу. Економічна та соціальна рада ООН уніфікувала принципи розрахунків таких показників людського капіталу, як середня тривалість життя одного покоління, активний трудовий період, чистий баланс робочої сили, цикл сімейного життя та інші складові [6, с. 122]. При цьому підраховують вартість загального обсягу людського капіталу як для одного індивідуума, так і для всієї країни, тобто розглядають людський капітал на рівні індивідуального й суспільного відтворення.

При визначенні величини людського капіталу застосовують як вартісні (грошові), так і натуральні оцінки. Суттєвим моментом визнається врахування вартості виховання, освіти та підготовки нових робітників поряд із підвищенням кваліфікації, продовженням періоду трудової діяльності тощо. Найпростішим способом, що використовує натуральні (тимчасові) оцінки, є вимір людського капіталу (освіти) у людино-роках навчання. Чим більше людина вчилася, чим вищий у неї рівень освіти, тим більшим обсягом людського капіталу вона володіє. При цьому вносяться поправки, що враховують неоднакову тривалість навчального року протягом аналізованого періоду, а також нерівнозначність року навчання на різних рівнях освіти (наприклад, середня освіта в школі і вища освіта в університеті) [5, с. 28].

Зміни у структурі зайнятості та характері праці трансформують систему цінностей людей, переорієнтовуючи їх із зовнішніх на внутрішні, із матеріальних на нематеріальні. Новий зміст технологічної основи — це інформаційно-комунікаційні технології, що вимагають висококваліфікованих працівників, тобто застосування більш складної, інноваційної, творчої праці.

Оскільки сучасні економічні реалії підтверджують, як зазначалось, в Україні наявність елементів інформаційного суспільства, вважаємо, що важливою формою функціонування ЛП суспільства (поряд із робочою силою, людським капіталом) є людський інтелектуальний потенціал — потужна складова людського потенціалу інформаційного (постіндустріального) суспільства, а також необхідна передумова його реалізації. Хоча перехід до постіндустріальної стадії розвитку нашої країни є справою майбутнього, але це не означає, що ми не можемо якнайширше використовувати інформацію та знання як якісно новий виробничий ресурс і такі нові категорії, як інтелектуальна праця, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал.

Отже, для реалізації стратегії у людському розвитку на середньо- і довгострокову перспективу найважливішим є формування інтелектуального потенціалу суспільства.

Інтелектуальний потенціал суспільства виконує такі функції:

– надання кваліфікації та професійної підготовленості населення для продуктивної діяльності;

– розвиток творчих навичок, зокрема теоретичного мислення;

– масова трансформація наукових знань у буденне знання;

– протистояння процесам руйнування суспільної свідомості [7, с. 6–7].

Розвиток інтелектуального потенціалу суспільства відбувається за такими принципами:

– свобода творчості;

– недоторканність інтелектуальної власності;

– непротиставлення інтелектуалізації суспільства загальному перебігу прогресивних змін, їх синхронізація і взаємодоповнення;

– взаємопоєднання інтелектуалізації та інформатизації;

– надання нового змісту його структурним утворенням;

– активне залучення до міжнародного поділу праці [7, с. 6–7].

Інтелектуальний потенціал реалізується через інтелектуальну працю, яку М. Гуревичов визначає «як творчий процес взаємодії інтелекту з елементами культури, який є фундаментальним творчим ресурсом і створює інтелектуальну продукцію та відтворює творчу особистість» [8, с. 31]. У цьому визначенні подано розширення кількості елементів взаємодії інтелекту: галузь науки, техніки, виробництва і сфера культури.

У сучасних умовах інтелектуальна праця стає всеосяжною і впливає не тільки на матеріальні фактори виробництва, але й на людський потенціал, удосконалюючи та підвищуючи продуктивність кожного працівника.

Завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій сучасне виробництво вже не потребує просторової та часової єдності як обов'язкових ознак процесу праці. Інтелектуальна праця поєднує створення нових знань і відтворення відомої інформації. Необхідною умовою створення інтелектуальної власності, на відміну від матеріальної, є елемент креативності, освіченості, інтелекту.

Отже, інтелектуальний потенціал — це можливості, що надані інтелектуальними ресурсами у певний час і в майбутньому, які створені людським і (або) машинним (штучним) інтелектом, можуть бути використані для досягнення певної мети, хоча такі можливості не завжди будуть реалізовані.

З огляду на це варто розмежовувати як людський інтелектуальний потенціал, який є складовою людського потенціалу суспільства, так і штучний

(машинний) інтелектуальний потенціал. У дослідженні ми аналізуємо головним чином людський інтелектуальний потенціал.

Становлення постіндустріального суспільства передбачає зростання сукупності знань, норм, цінностей, що, з одного боку, ускладнює їх засвоєння людьми. З другого — суспільство, окремі особистості завдяки опануванню загальнолюдських, наукових, світоглядних та поведінкових норм, цінностей, які причетні до формування соціального капіталу, — передумови їх успішної координації і кооперації [9, с. 204].

Компоненти соціального капіталу:

- мережа горизонтальних зв'язків між рівними індивідами;
- норми взаємності та довіра;
- навички колективних дій;
- почуття причетності до суспільних справ [10, с. 81].

Адже як члени суспільства люди творять мережі спілкування і власні моральні якості, а як громадяни — їх застосовують, беручи участь у виборах, захищаючи свої свободи.

Отже, структура людського інтелектуального потенціалу суспільства, на нашу думку, складається з таких елементів: людський капітал творчої людини, духовно-інформаційний потенціал і соціальний капітал.

Водночас структура інтелектуального потенціалу суспільства в цілому має такий вигляд: людський капітал творчої людини, духовно-інформаційний потенціал, соціальний капітал, технологічний капітал (інформаційно-комунікаційні технології та об'єкти інтелектуальної власності). Як бачимо, вони різняться тільки на одну компоненту — технологічний капітал.

Функціональне визначення інтелектуального потенціалу суспільства (ІПС) подає С. Вовканич, який вважає, що це «здатність (спроможність) акумулювати накопичену традиційну інформацію, творити на її основі нові знання та досвід і приймати оптимальні рішення щодо якісно нових засад (догм) співжиття для людства як світової (а, можливо, і космічної) родини» [11, с. 12]. Вчений розглядає ІПС як чинник розвитку суспільства, людства.

Стисліше трактує ІПС В. Прошак, який стверджує, що це є «сукупність творчих здібностей індивідів та їх освітньо-кваліфікаційний рівень, які дають змогу використовувати уречевлені інтелектуальні засоби, засвоювати набуті та творити нові знання для ефективного соціально-економічного розвитку країни» [12, с. 7].

Висновки. Таким чином, вищезазначений аналіз поглядів вчених дозволяє зробити висновок про те, що особливу увагу варто приділяти організаційно-економічним та особистісно-професійним аспектам людського капіталу, оскільки ефективно використання накопиченого науково-освітнього і духов-

ного потенціалу України та його якісне оновлення є сьогодні головною умовою економічної і соціальної стабільності суспільства.

Серед економічних аспектів людського капіталу слід виділити економічні здібності кожного окремого власника капіталу. Загальновідомо, що кожний індивід від народження має певні економічні здібності. Однакові ресурси, вкладені у формування людського капіталу, можуть дати різним індивідам різні розміри цього ж людського капіталу. Це ще раз підтверджує, що процес перетворення людського ресурсу в людський капітал є дуже складним і багатогранним.

Усе це вимагає глибоких наукових досліджень, потребує відповідного теоретичного та науково-методичного забезпечення і розробки практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності формування, функціонування і використання вітчизняного людського капіталу в умовах переходу України до нового типу соціально-економічного розвитку та її ринкової трансформації. Без адекватної оцінки, якісного оновлення й ефективного, дбайливого використання вітчизняного людського капіталу в сучасних умовах неможливо цивілізовано подолати всі негаразди кризового періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір : монографія / Л. К. Семів. — Львів : ІРД НАН України, 2004. — 392 с.
2. Мельник О. Соціальні наслідки інфляції в період трансформації економіки України / О. Мельник // Україна: аспекти праці. — 2008. — № 1. — С. 50–53.
3. Добрынин А. И. Человеческий капитал в транзитивной экономике / А. И. Добрынин, С. А. Дятлов, Е. Д. Цыренкова. — СПб. : Наука, 2009. — 309 с.
4. Бородіна О. М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку / О. М. Бородіна. — К., 2003. — 275 с.
5. Радіонова І. Економічне зростання з участю людського капіталу / І. Радіонова // Економіка України. — 2009. — № 1. — С. 19–30.
6. Климко С. Г. Критерії та показники виміру людського капіталу в історичному розвитку розробки / С. Г. Климко, А. Д. Капустін // Економіка і управління. — 2008. — № 4. — С. 17–23.
7. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань / В. Геєць // Економіка України. — 2003. — № 4. — С. 4–15.
8. Гуревичов М. Ринок інтелектуальних продуктів України / М. Гуревичов // Економіка України. — 1994. — № 5. — С. 31–35.
9. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам, Р. Леонарді, Р. Нанетті : пер. з англ. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2011. — 302 с.
10. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Ф. Колодій. — Львів : Вид-во «Червона калина», 2012. — 272 с.

11. Вовканич С. Глобалізація, євроінтеграція та збереження її національної ідентичності: цивілізаційні виклики і націоцентричні імперативи : препринт наук. доп. / С. Вовканич. — Львів, 2010. — 60 с.
12. Прошак В. Інтелектуальний потенціал України в умовах ринкової трансформації економіки : автореф. дис. ... канд. екон. наук / В. Прошак. — Львів, 2012. — 18 с.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ТРАНСФОРМАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Яворская Л. М.

В статье исследована сущность категории «человеческий капитал», ее место в системе понятий и категорий общественного развития, проанализированы основные методы его оценки с точки зрения возможности применения при анализе развития и эффективности использования человеческого капитала в Украине. Раскрыты особенности проявления человеческого капитала в трансформационном хозяйстве и проанализированы предпосылки, мешающие полноценно формировать человеческий капитал переходного общества.

Ключевые слова: *человеческий капитал, человеческие ресурсы, критерии оценки, концепция развития, человеческий фактор.*

PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN ECONOMY

Yavorska L. M.

The article investigates the nature of the category «human capital» and its place among concepts and categories of social development, and also the main methods of its assessment in terms of applicability in the analysis of the development and effective using in Ukraine. The features of human capital in the transformation economy and the conditions that hinder to form it fully in transitional society are analyzed.

Key words: *human capital, human resources, evaluation criteria, the concept of the development, human factor.*